Faszyzm poza państwem: mikropolityka dominacji i mechanizmy ruchów autorytarnych w świetle analizy Jasona Stanleya

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Artykuł analizuje możliwość istnienia faszyzmu poza formalnymi instytucjami państwowymi, rozróżniając go jako zorganizowany ruch polityczny oraz jako zestaw mikropolitycznych mechanizmów dominacji. Autor wskazuje, że ruchy faszystowskie historycznie budowały swoje struktury przed przejęciem władzy, co dowodzi niezależności ideologii od aparatu państwowego. Kluczowym elementem tekstu jest rozgraniczenie faszyzmu ideologicznego (opartego na ultranacjonalizmie) od tzw. mikrofascyzmu – metafor opisującej autorytarne sposoby organizowania pragnień i władzy w codziennych relacjach, takich jak w szkołach czy przedsiębiorstwach. Analiza ta pozwala badać współczesne praktyki podporządkowania i dehumanizacji bez konieczności utożsamiania każdego autorytarnego zachowania z konkretnym projektem politycznym.

The article analyzes the possibility of fascism existing outside formal state institutions, distinguishing it as an organized political movement and as a set of micropolitical mechanisms of domination. The author points out that fascist movements historically built their structures before seizing power, proving the independence of the ideology from the state apparatus. A key element of the text is the demarcation between ideological fascism (based on ultranationalism) and so-called microfascism—a metaphor describing authoritarian ways of organizing desires and power in everyday relationships, such as in schools or enterprises. This analysis allows for the study of contemporary practices of subordination and dehumanization without the need to equate every authoritarian behavior with a specific political project.

Artykuł podejmuje problematykę autonomii faszyzmu jako zjawiska, które nie wymaga kontroli nad aparatem państwowym, aby istnieć i funkcjonować. Autor stawia tezę, że należy radykalnie oddzielić świadomy projekt ideologiczny i zorganizowany ruch polityczny od tzw. mikrofascyzmu – rozproszonych mechanizmów autorytarnego podporządkowania i pragnienia dominacji, które mogą przenikać do codziennych relacji w szkołach czy firmach bez zaplecza doktrynalnego. Poprzez analizę filozofii Deleuze'a i Guattariego oraz studia przypadków historycznych, takich jak Brytyjska Unia Faszystów czy Niemiecko-Amerykański Bund, tekst dowodzi, że faszyzm może budować trwałe struktury lojalności, systemy socjalizacji i aparaty przemocy wewnątrz społeczeństw demokratycznych. Znaczenie tej analizy polega na wykazaniu, że choć ruch faszystowski może trwać niezależnie od państwa, to przejście od organizacji do reżimu zależy od specyficznej konfiguracji zasobów i odporności instytucjonalnej systemu. Tekst rzuca nowe światło na mechanizmy radykalizacji, ostrzegając przed utożsamianiem każdej hierarchii z faszyzmem, a jednocześnie wskazując, jak subtelnie budowana jest podatność społeczeństw na dyktaturę.

SŁOWA KLUCZOWE

mikropolityka dominacji | mechanizmy ruchów autorytarnych | faszyzm bez państwa | mikrofascizm | produkcja pragnąca | autorytaryzm organizacyjny | żelazne prawo oligarchii | przemoc pozapaństwowa | struktura możliwości politycznych | internalizacja norm | podporządkowanie | faszyzacja organizacji | mobilizacja zasobów | relacje dominacji

Faszyzm może istnieć niezależnie od państwa

„Faszyzm bez państwa". Mikrofascizm, organizacje autorytarne, przemoc pozapaństwowa i społeczne mechanizmy przygotowywania dyktatury

Analiza psychologicznych mechanizmów autorytaryzmu, podporządkowania i moralnego rozhamowania prowadzi do jednego z najistotniejszych problemów współczesnej teorii polityki: pytania o możliwość powstawania i reprodukowania faszystowskich struktur myślenia oraz działania poza formalnymi instytucjami państwa. Zagadnienie to wykracza poza historyczny fakt, że organizacje faszystowskie istniały przed zdobyciem władzy; dotyczy ono głębszej relacji między

ideologią, społeczną organizacją dominacji, instytucjonalnym przymusem a codziennymi praktykami kształtowania ludzkiej podmiotowości. Faszyzm można rozpatrywać jako historycznie określoną doktrynę polityczną, zorganizowany ruch społeczny, proces przejmowania władzy lub system państwowy, jednak poszczególne oblicza tego zjawiska nie muszą występować jednocześnie. Właśnie to rozróżnienie pozwala odpowiedzieć na pytanie, czy dla istnienia faszyzmu niezbędne jest państwo autorytarne, czy wystarczy trwała organizacja zbiorowości wokół idei narodowego odrodzenia, hierarchicznej dominacji i politycznego wykluczenia. Historyczna odpowiedź na pierwszą część tego pytania jest jednoznaczna.

Ruchy faszystowskie powstawały w państwach, których instytucje nie były jeszcze przez nie kontrolowane, a wiele z nich nigdy nie zdołało przekształcić istniejącego porządku ustrojowego w dyktaturę. Włoskie Fasci Italiani di Combattimento rozwijały działalność od marca 1919 roku, podczas gdy Benito Mussolini objął funkcję premiera dopiero w październiku 1922 roku, a pełna konsolidacja dyktatury nastąpiła później. Niemiecki narodowy socjalizm budował struktury organizacyjne i stosował przemoc polityczną przez ponad dekadę przed objęciem urzędu kanclerza przez Adolfa Hitlera w styczniu 1933 roku. Z kolei Brytyjska Unia Faszystów Oswalda Mosleya, założona w 1932 roku, funkcjonowała jako ruch wzorujący się na modelach włoskim i niemieckim, nie zdobywając jednak władzy państwowej. Historia tych organizacji dowodzi, że faszyzm jako ideologia i ruch może istnieć bez faszystowskiego państwa, choć przejęcie kontroli nad aparatem państwowym zasadniczo zmienia skalę jego oddziaływania.

Znacznie trudniejszy problem pojawia się jednak wtedy, gdy pojęcie faszyzmu przenosimy z poziomu zorganizowanego ruchu politycznego na analizę stosunków zachodzących wewnątrz przedsiębiorstw, szkół, wspólnot religijnych, środowisk zawodowych czy nieformalnych sieci komunikacyjnych. W takich przestrzeniach mogą występować mechanizmy przypominające właściwości faszystowskiej polityki: bezwarunkowe posłuszeństwo, kult przywódcy, demonizowanie krytyków, zbiorową odpowiedzialność za odstępstwa od norm, dehumanizację przeciwnika oraz podporządkowywanie praw jednostki interesowi grupy.

Konieczność rozróżnienia faszyzmu ideologicznego od mechanizmów mikrofascystycznych

Podobieństwo mechanizmów nie stanowi jednak wystarczającego dowodu tożsamości ideologicznej. Autorytarna organizacja może pozostawać odległa od faszyzmu zarówno pod względem deklarowanych celów, jak i rzeczywistej struktury stosunków politycznych. Posługiwanie się określeniem „faszyzm” bez właściwego rozróżnienia poziomów analizy prowadziłoby zatem do

zastąpienia kategorii naukowej uniwersalnym epitetem moralnym. Aby uniknąć takiego błędu, konieczne jest oddzielenie faszyzmu jako historycznej ideologii od faszyzmu rozumianego metaforycznie jako szczególny sposób organizowania pragnienia, podporządkowania i władzy. Pierwsze znaczenie wymaga odniesienia do doktryny narodowego odrodzenia, ultranacjonalizmu, antypluralizmu oraz konkretnej praktyki politycznej. Drugie zostało rozwinięte przede wszystkim w filozofii Gillesa Deleuze'a i Félixa Guattariego, którzy analizowali mikropolityczne mechanizmy wytwarzania autorytarnego pragnienia i podporządkowania.

Między tymi podejściami istnieje istotne pole wzajemnego uzupełniania, choć nie zachodzi między nimi pełna zgodność definicyjna. Historyk faszyzmu pyta przede wszystkim o właściwości określonych ruchów, instytucji i reżimów; filozof mikropolityki interesuje się natomiast tym, jak stosunki dominacji mogą powstawać w codziennym życiu zbiorowym, nie przybierając postaci jednolitego projektu państwowego. Zasadnicza teza opracowania zakłada zatem, że faszyzm może istnieć bez autorytarnego państwa jako świadomy projekt ideologiczny i zorganizowany ruch polityczny, podczas gdy mechanizmy określane mianem mikrofascystycznych mogą występować również poza ruchem faszystowskim, nie przesądzając o faszystowskim charakterze środowiska, w którym powstają. Rozróżnienie to pozwala na jednoczesne badanie historycznych formacji ekstremistycznych, współczesnych organizacji radykalnych i codziennych praktyk podporządkowania, bez utożsamiania tych odmiennych zjawisk. Ostatecznym przedmiotem analizy stanie się zależność między mikropoziomem władzy i społeczną zdolnością do organizowania przemocy a makropoziomem instytucji politycznych, których przejęcie może doprowadzić do powstania reżimu faszystowskiego.

Jednym z najbardziej oryginalnych przedsięwzięć filozoficznych drugiej połowy XX wieku była próba wyjaśnienia, dlaczego ludzie nie tylko podlegają systemom dominacji, ale w określonych warunkach aktywnie uczestniczą w ich podtrzymywaniu, a niekiedy wręcz pragną form podporządkowania ograniczających ich własną autonomię. Problem ten stanowił centralny punkt rozważań Gillesa Deleuze'a i Félixa Guattariego, szczególnie w dwóch tomach projektu Capitalisme et schizophrénie: L'Anti-Œdipe z 1972 roku oraz Mille plateaux z 1980 roku.

Autorzy rozwijali w nich koncepcję pragnienia jako procesu o wymiarze nie tylko indywidualnym i psychicznym, ale również społecznym, materialnym oraz politycznym. Ich stanowisko polemizowało z interpretacjami traktującymi pragnienie przede wszystkim jako reakcję na brak lub zjawisko zamknięte w strukturze jednostkowej nieświadomości. W filozofii Deleuze'a i Guattariego pragnienie nie jest jedynie prywatnym doświadczeniem jednostki poszukującej zaspokojenia określonych potrzeb.

Mikrofascizm jako rozproszony mechanizm pragnień i podporządkowania

Podmiot uczestniczy w wytwarzaniu relacji społecznych, organizacji instytucjonalnych, wzorów identyfikacji i sposobów podporządkowania. Pojęcie produkcji pragnącej (production désirante) pozwala interpretować życie zbiorowe jako złożony układ relacji, w którym emocje, wyobrażenia, organizacje i praktyki materialne wzajemnie się konstytuują.

Człowiek nie jest więc wyłącznie biernym odbiorcą gotowych struktur politycznych. Jego pragnienia, lęki, identyfikacje i działania mogą przyczyniać się do odtwarzania porządków społecznych – nawet wtedy, gdy ograniczają one jego możliwości samostanowienia. Znaczenie tego ujęcia dla teorii faszyzmu polega na zakwestionowaniu uproszczonej wizji dominacji jako procesu przebiegającego wyłącznie od góry ku dołowi. W tradycyjnym obrazie dyktatury niewielka grupa przywódców wykorzystuje aparat państwowy do podporządkowania społeczeństwa, które jawi się przede wszystkim jako przedmiot oddziaływania władzy. Deleuze i Guattari zwracają natomiast uwagę na możliwość funkcjonowania rozproszonych pragnień autorytarnych, praktyk podporządkowania i relacji dominacji, które mogą istnieć niezależnie od centralnego przywództwa.

W takim ujęciu problem faszyzmu dotyczy również sposobów, w jakie jednostki i małe zbiorowości mogą wytwarzać, akceptować oraz reprodukować wzorce organizacyjne odpowiadające określonym formom politycznej dominacji. Pojęcie mikrofascizmu nie oznacza jednak po prostu faszyzmu występującego w niewielkiej organizacji. Przedrostek „mikro” odnosi się przede wszystkim do poziomu analizy procesów społecznych, a nie do liczebności uczestników czy geograficznego zasięgu działania. Mikropolityka obejmuje rozproszone mechanizmy kształtowania pragnień, identyfikacji, norm i relacji podporządkowania, które mogą występować zarówno w małych grupach, jak i w wielkich organizacjach. Z kolei makropolityka odnosi się do wyraźniej ukształtowanych struktur: państw, klas społecznych, partii politycznych i rozbudowanych instytucji. Oba poziomy nie są całkowicie rozdzielone – praktyki codziennego życia współtworzą warunki działania instytucji, a te z kolei wpływają na kształtowanie ludzkich zachowań oraz przekonań.

Mikrofascizm należy rozumieć jako kategorię filozoficzną opisującą określone układy podporządkowania, identyfikacji i pragnienia dominacji, nie zaś jako nazwę precyzyjnie wyodrębnionej jednostki chorobowej albo ustroju politycznego. Istotna jest zwłaszcza zdolność lokalnych relacji społecznych do wytwarzania autorytarnych wzorców zachowania bez bezpośredniego udziału aparatu państwowego. Jednostki mogą odtwarzać hierarchiczne schematy myślenia, sankcjonować odstępstwa od norm, zabiegać o podporządkowanie innych i uznawać

własną lojalność za najwyższe kryterium moralnej prawomocności, mimo że ich organizacja nie posiada ani oficjalnej doktryny faszystowskiej, ani ambicji przejęcia państwa. Filozoficzna użyteczność mikrofascizmu polega właśnie na możliwości badania takich rozproszonych procesów.

Z metodologicznego punktu widzenia konieczne jest jednak oddzielenie tej interpretacji od historycznej klasyfikacji faszyzmu. Gdyby każde autorytarne zachowanie w szkole, przedsiębiorstwie lub rodzinie nazwano faszystowskim, pojęcie to przestałoby wskazywać na określoną ideologię polityczną. Pojawiłoby się ryzyko moralnego utożsamienia sytuacji o zasadniczo odmiennym charakterze – na przykład bezprawnego ograniczania autonomii pracownika z zorganizowanym ruchem zmierzającym do ustanowienia państwa opartego na ultranacjonalizmie i politycznej przemocy.

Analogie strukturalne mogą być poznawczo wartościowe, lecz nie powinny znosić różnic w skali, celach, stopniu przymusu i historycznych konsekwencjach badanych zjawisk. Współczesna literatura filozoficzna świadomie rozwija to rozróżnienie. Zbiorowe opracowanie Deleuze and Guattari and Fascism (pod red. Ricka Dolphijna i Rosi Braidotti, Edinburgh University Press) obejmuje analizy mikropolitycznych i makropolitycznych postaci faszyzmu, w tym problematykę współczesnych technologii, neoliberalizmu, patriarchatu oraz organizacyjnych praktyk dominacji. Z kolei Zeynep Gambetti w rozdziale poświęconym mikrofascizmowi i neoliberalizmowi rozważa możliwość rozwijania się form podporządkowania, których nie da się uchwycić poprzez odwołanie wyłącznie do klasycznego modelu scentralizowanej dyktatury. Są to jednak interpretacje filozoficzno-krytyczne, których zastosowanie do konkretnych przypadków wymaga dodatkowych kryteriów empirycznych.

Szczególnie interesujące pozostaje napięcie pomiędzy koncepcją Deleuze'a i Guattariego a procesualnym modelem Roberta Paxtona. W pierwszym ujęciu uwaga skupia się na możliwości rozproszonego występowania autorytarnych pragnień i relacji społecznych; w drugim przedmiotem badań są historycznie uchwytne etapy formowania ruchów faszystowskich oraz ich relacje z instytucjami państwa. Pierwsza perspektywa wyjaśnia, dlaczego określone środowiska stają się podatne na politykę dominacji, druga zaś pozwala rozpoznać moment, w którym podatność ta zostaje przekształcona w zorganizowany projekt faszystowski. Ich połączenie zwiększa moc wyjaśniającą analizy, pod warunkiem zachowania odrębności przedmiotów i metod badawczych.

Instytucjonalne mechanizmy wytwarzania posłuszeństwa i autorytetu

Od mikropolityki do organizacji. Społeczne wytwarzanie autorytetu i posłuszeństwa

W analizie mikropolitycznych form dominacji kluczowym punktem odniesienia pozostaje dorobek Michela Foucaulta, a zwłaszcza jego badania nad dyscypliną, normalizacją i rozproszonymi relacjami władzy. W książce "Surveiller et punir. Naissance de la prison" z 1975 roku Foucault analizował historyczne przemiany sposobów sprawowania władzy, wskazując na rozwój technik nadzoru, klasyfikacji i kształtowania zachowań jednostek. Władza nie była w tym ujęciu wyłącznie atrybutem suwerena wydającego rozkazy; funkcjonowała ona także poprzez instytucjonalne praktyki organizowania przestrzeni, czasu, wiedzy oraz normatywne oceny zachowania. Szkoła, koszary, zakład przemysłowy, szpital i więzienie stanowiły odrębne środowiska, w których wypracowano różnorodne metody dyscyplinowania ciał i postaw.

Znaczenie perspektywy Foucaulta polega na wykazaniu, że podporządkowanie może kształtować się bez nieustannego stosowania bezpośredniego przymusu. Instytucja wpływa na jednostkę poprzez organizację procedur, rozdział kompetencji, ocenę wyników, utrwalanie standardów i mechanizmy obserwacji. Często zdarza się, że człowiek zaczyna regulować własne zachowanie zgodnie z przewidywanymi oczekiwaniami otoczenia, nawet bez otrzymania konkretnego polecenia. Dyscyplina działa zatem częściowo poprzez internalizację norm, a nie wyłącznie za pomocą sankcji. Proces ten ma jednak charakter szerszy niż autorytaryzm polityczny, gdyż podobne techniki mogą funkcjonować również w demokratycznie kontrolowanych organizacjach publicznych i prywatnych.

Zestawienie Foucaulta z Deleuze'em i Guattarim pozwala dostrzec dwa komplementarne wymiary organizacyjnego podporządkowania. Pierwszy dotyczy instytucjonalnych technik kształtowania zachowań, drugi zaś sposobów wytwarzania pragnień, identyfikacji i lojalności, które podtrzymują określony porządek społeczny. Ich połączenie pozwala analizować sytuacje, w których uczestnik organizacji podporządkowuje się normom nie tylko z obawy przed sankcjami, lecz dlatego, że zaczyna postrzegać własną wartość przez pryzmat organizacyjnej akceptacji. Przynależność do zbiorowości staje się wówczas kluczowym elementem tożsamości, a jej utrata jest interpretowana jako zagrożenie dla społecznego uznania i osobistego bezpieczeństwa. Szczególne znaczenie ma tutaj przemiana autorytetu funkcjonalnego w autorytet moralnie absolutny. W organizacji opartej na racjonalnym podziale pracy kierownictwo dysponuje kompetencjami, których prawomocność wynika z reguł instytucjonalnych, zakresu odpowiedzialności i możliwości kontroli.

Taki autorytet pozostaje ograniczony przedmiotowo i proceduralnie – nie daje on prawa do dowolnego ingerowania w przekonania, godność czy prywatne życie uczestników. W organizacji o silnie autorytarnych cechach przywódca może natomiast stopniowo przedstawiać własne decyzje jako wyraz nadrzędnej prawdy moralnej, a nie jedynie rozstrzygnięcia podejmowane w granicach określonych kompetencji. Krytyka przestaje być wtedy elementem racjonalnego zarządzania, a zaczyna funkcjonować jako naruszenie obowiązku lojalności.

Proces ten można analizować poprzez Weberowską koncepcję charyzmy, ale również przez odwołanie do teorii organizacji. Formalna struktura hierarchiczna nie przesądza o charakterze stosunków społecznych, ponieważ w rzeczywistym funkcjonowaniu instytucji pojawiają się dodatkowe źródła wpływu: kontrola informacji, dostęp do zasobów, zdolność przyznawania nagród oraz możliwość wykluczania z uczestnictwa. Przywódca nie musi posiadać formalnie nieograniczonych kompetencji, jeśli dysponuje wystarczającymi środkami nieformalnego nacisku. Kluczowe staje się wówczas podporządkowanie procesu interpretowania zasad organizacyjnych. Jeżeli ten sam podmiot wyznacza reguły, rozstrzyga o ich znaczeniu i decyduje o sankcjach za ich naruszenie, możliwości skutecznego kwestionowania decyzji zostają ograniczone niezależnie od formalnej treści statutu.

W socjologii organizacji Robert Michels przedstawił już w 1911 roku koncepcję określaną mianem "żelaznego prawa oligarchii", analizując tendencje do koncentracji władzy w kierownictwie dużych organizacji, w tym partii politycznych i ruchów robotniczych. Michels wskazywał na znaczenie specjalizacji funkcji, kontroli zasobów informacyjnych, organizacyjnej niezbędności przywództwa oraz trudności z uczestnictwem wszystkich członków w bieżącym podejmowaniu decyzji. Choć jego teza miała charakter silnie generalizujący i nie powinna być traktowana jako niepodważalne prawo rozwoju każdej organizacji, stanowi istotne ostrzeżenie przed utożsamianiem demokratycznej ideologii instytucji z rzeczywistym sposobem jej funkcjonowania.

Oligarchizacja i autorytaryzm to nie faszyzm

W badaniach nad mikrofascizmem szczególnie użyteczne okazuje się rozróżnienie między oligarchizacją a faszyzacją. Koncentracja władzy w rękach wąskiej grupy kierowniczej może występować w przedsiębiorstwie, związku zawodowym, stowarzyszeniu czy partii politycznej bez przyjmowania faszystowskiej ideologii. Podczas gdy oligarchizacja odnosi się przede wszystkim do struktury wpływów, faszyzacja w sensie politycznym wymaga dodatkowych cech: specyficznego projektu wspólnoty, charakteru przywództwa, określonego stosunku do pluralizmu oraz przemocy. Nie każda organizacja o ograniczonej demokracji wewnętrznej jest zatem faszystowska – podobnie

jak nie każda struktura deklarująca równość i solidarność w rzeczywistości respektuje autonomię swoich członków.

Rozróżnienie to ma kluczowe znaczenie przy ocenie organizacji, które świadomie posługują się retoryką emancypacyjną. Deklarowany cel ochrony ludzi przed dominacją nie wyklucza bowiem reprodukowania autorytarnych wzorców postępowania wewnątrz samej struktury. Przywództwo może wówczas przedstawiać krytykę jako osłabianie wspólnoty, a podporządkowanie jako moralny obowiązek wobec sprawy uznanej za nadrzędną. W takim scenariuszu organizacja stopniowo traci zdolność do korygowania własnych błędów, nawet jeśli jej publiczne cele pozostają zgodne z wartościami demokratycznymi. Zjawisko to należy jednak opisywać przede wszystkim przez pryzmat autorytaryzmu organizacyjnego, centralizacji władzy, dysfunkcji kontroli i mechanizmów konformizmu, a nie automatycznie jako faszyzm. Ważnym uzupełnieniem tej analizy jest koncepcja Alberta O. Hirschmana z pracy Exit, Voice, and Loyalty z 1970 roku.

Hirschman wskazał na trzy sposoby reagowania uczestników na pogorszenie jakości funkcjonowania instytucji: możliwość opuszczenia organizacji (Exit), zgłoszenia sprzeciwu (Voice) oraz utrzymywanie lojalności (Loyalty). W zdrowym społeczeństwie obywatelskim prawo do wyjścia i wyrażenia krytyki ogranicza arbitralność przywództwa, tworząc realne alternatywy wobec nadużyć. W organizacji autorytarnej mechanizmy te są często blokowane przez sankcje, uzależnienie ekonomiczne, presję środowiskową czy piętnowanie odejścia jako zdrady. Wówczas lojalność przestaje być dobrowolnym trwaniem we wspólnocie, a staje się formą podporządkowania wynikającą z braku alternatyw.

W tym kontekście kluczowe staje się tworzenie wewnętrznych procedur odpowiedzialności. Jawność decyzji, kadencyjność przywództwa, niezależna kontrola, ochrona sygnalistów oraz możliwość pokojowej zmiany kierownictwa mogą ograniczać ryzyko autorytarnej koncentracji władzy, choć nie dają automatycznej gwarancji demokratyzmu. Skuteczność tych procedur zależy bowiem od norm społecznych, dostępu do informacji i gotowości uczestników do kwestionowania decyzji. Dlatego analiza autorytaryzmu organizacyjnego wymaga połączenia badania formalnych reguł z obserwacją rzeczywistych praktyk.

Użyteczność perspektywy mikropolitycznej ujawnia się właśnie w tym rozróżnieniu. Organizacja może zachowywać formalną strukturę demokratyczną, a jednocześnie wytwarzać nieformalne normy bezwarunkowego posłuszeństwa. Z drugiej strony może posiadać hierarchiczny podział kompetencji, lecz zapewniać skuteczne mechanizmy ochrony praw i odpowiedzialności. O charakterze instytucji nie przesądza zatem sam schemat organizacyjny, lecz rzeczywisty sposób sprawowania władzy, dopuszczalność krytyki, status uczestników oraz stosunek do osób pozostających poza wspólnotą.

Brytyjska Unia Faszystów jako przykład ruchu faszystowskiego poza władzą państwową

Faszyzm historyczny poza państwem. Brytyjska Unia Faszystów jako przypadek ruchu, który nie osiągnął celu ustrojowego

Przykład Brytyjskiej Unii Faszystów (British Union of Fascists, BUF) stanowi przejście do analizy konkretnego, historycznie uchwytnego ruchu faszystowskiego, który funkcjonował w państwie zachowującym instytucje parlamentarne. Organizacja została założona przez Oswalda Mosleya w 1932 roku; czerpał on inspirację z włoskiego faszyzmu oraz doświadczeń niemieckiego narodowego socjalizmu. Działalność BUF obejmowała budowę struktur partyjnych, organizowanie masowych zgromadzeń, rozwój propagandy, stosowanie jednolitej symboliki oraz tworzenie formacji porządkowych wzorowanych na strukturach paramilitarnych.

Mosley posiadał doświadczenie parlamentarne i znał różne środowiska brytyjskiej polityki, co pozwalało mu sprawnie operować zarówno językiem instytucjonalnym, jak i retoryki radykalnego zerwania z dotychczasowym porządkiem. BUF łączył skrajnie nacjonalistyczną wizję wspólnoty z ideą silnego przywództwa, sprzeciwem wobec liberalnego parlamentaryzmu oraz próbą mobilizacji społecznego niezadowolenia. Organizacja posługiwała się retoryką odbudowy narodowej potęgi, krytykowała system partyjny i przedstawiała własny program jako jedyną odpowiedź na gospodarcze oraz polityczne problemy Wielkiej Brytanii. W rozwoju ruchu coraz większe znaczenie zyskiwał antysemityzm, szczególnie w działalności prowadzonej we wschodnich dzielnicach Londynu, zamieszkanych przez liczną społeczność żydowską.

Istotną rolę odgrywały również widowiska polityczne, mundury czarnych koszul oraz publiczne demonstracje siły, które miały przekonać uczestników i obserwatorów o organizacyjnej sprawności ruchu. Przemoc wobec przeciwników politycznych była jednym z kluczowych elementów jego praktyki. W czerwcu 1934 roku podczas zgromadzenia w londyńskiej Olympii doszło do brutalnych działań faszystowskich służb porządkowych wobec osób zakłócających spotkanie.

Wydarzenie to miało istotne konsekwencje wizerunkowe i przyczyniło się do utraty poparcia części środowisk prasowych oraz politycznych. Pokazuje ono, że przemoc organizacyjna pełni podwójną funkcję: z jednej strony umożliwia bezpośrednie zastraszanie przeciwników i mobilizowanie zwolenników, z drugiej zaś może prowadzić do utraty społecznej legitymizacji, jeśli zostanie uznana za zagrożenie dla akceptowanych norm życia publicznego.

Faszyzm może istnieć bez przejęcia władzy

Kluczowym wydarzeniem była konfrontacja na londyńskiej Cable Street 4 października 1936 roku, gdy planowany przemarsz BUF przez East End spotkał się z masowym oporem mieszkańców i organizacji antyfaszystowskich. W demonstracjach przeciwko faszystom wzięły udział zróżnicowane środowiska etniczne, zawodowe i polityczne – od społeczności żydowskiej i robotników portowych, po związkowców i działaczy lewicowych.

Starcia były gwałtowne; policja starała się umożliwić przeprowadzenie legalnie zaplanowanego marszu, jednak ostatecznie faszyści nie zrealizowali swojego zamierzenia. Wydarzenie to stało się jednym z najważniejszych symboli społecznego sprzeciwu wobec faszyzmu w Wielkiej Brytanii. Dla autora książki istotna pozostaje jednak nie tylko sama walka uliczna, lecz przede wszystkim społeczna i instytucjonalna konfiguracja, która umożliwiła jej powstanie.

BUF operowała w państwie o ugruntowanych instytucjach demokratycznych, korzystając z prawa do zgromadzeń i działalności politycznej, choć jednocześnie jej praktyki uderzały w pluralistyczne zasady tego porządku. Doszło zatem do sytuacji, w której ruch posługujący się instrumentami demokracji propagował projekt podważający jej fundamenty. Problem ten nie dotyczy wyłącznie faszyzmu, lecz stanowi jedną z centralnych trudności konstytucjonalizmu demokratycznego: państwo gwarantujące wolność organizowania się musi wyznaczyć granice ochrony działalności, której celem może być odebranie tej samej wolności innym.

Przypadek brytyjski obala przekonanie, że rozwój ruchu faszystowskiego automatycznie prowadzi do przejęcia aparatu państwa. BUF nie zdołała zdominować systemu politycznego, napotykając opór wielu środowisk społecznych i instytucjonalnych. Historyczny sukces faszystowskiej mobilizacji zależy zatem od szeregu czynników, których nie można wyprowadzić z samego zaangażowania ideologicznego przywództwa. Kluczowe są tu: struktura systemu partyjnego, pozycja tradycyjnych elit, zdolność do pozyskiwania zasobów, reakcje społeczne na przemoc oraz instytucjonalna odporność państwa.

Z perspektywy procesualnego modelu Paxtona BUF można analizować jako ruch, który przeszedł od fazy budowy organizacji do prób zakorzenienia w przestrzeni politycznej, lecz nie napotkał warunków pozwalających na przejęcie władzy. Jego historia dowodzi, że faszyzm może posiadać realną strukturę organizacyjną, program i zdolność do stosowania przemocy, pozostając jednocześnie poza ośrodkiem decyzyjnym państwa. Wartość tego przykładu polega na wyraźnym rozdzieleniu dwóch kwestii: samego istnienia ruchu faszystowskiego i skuteczności jego strategii ustrojowej.

Bund jako dowód na autonomię projektu faszystowskiego poza państwem

Niemiecko-Amerykański Bund. Faszystowska organizacja w społeczeństwie demokratycznym

Jeszcze bardziej wyrazisty przykład możliwości funkcjonowania nazistowskiej ideologii poza kontrolą nad aparatem państwowym stanowi historia Niemiecko-Amerykańskiego Bundu (German American Bund) – organizacji działającej w Stanach Zjednoczonych w latach 1936–1941, której działalność szczegółowo udokumentowało United States Holocaust Memorial Museum.

Bund rozwijał propagandę nazistowską i antysemicką, organizował zgromadzenia oraz prowadził obozy młodzieżowe, posługując się symboliką łączącą deklarowany amerykański patriotyzm z poparciem dla reżimu Adolfa Hitlera. Choć organizacja nie posiadała władzy nad państwem, dążyła do wpływania na opinię publiczną, pozyskiwania zwolenników i tworzenia trwałych struktur identyfikacji politycznej. Kluczowy był sposób organizacji wewnętrznej hierarchii: przywódca Fritz Kuhn posługiwał się tytułem Bundesführer, a struktura opierała się na zasadzie wodzostwa (Führerprinzip), zakładającej bezwzględne podporządkowanie niższych szczebli decyzjom lidera. Członkostwo uzależniano od kryteriów pochodzenia, wykluczając osoby z żydowskimi lub afroamerykańskimi przodkami.

Organizacja wymagała od uczestników deklaracji lojalności i prowadziła systematyczną socjalizację ideologiczną młodzieży. Hierarchia, wykluczenie, propaganda i kult przywództwa tworzyły spójny mechanizm organizacyjny, którego faszystowski charakter wynikał nie z samej surowości dyscypliny, lecz z jawnego odwołania do fundamentów nazizmu. Historia Bundu obrazuje możliwość współistnienia dwóch sprzecznych porządków normatywnych na tym samym terytorium.

Formalne instytucje Stanów Zjednoczonych nie zostały przekształcone w państwo nazistowskie, jednak wewnątrz społeczeństwa funkcjonowała struktura propagująca rasistowski i antydemokratyczny projekt polityczny. Istnienie Bundu nie oznaczało utożsamienia całego społeczeństwa z jego ideologią, lecz ujawniało możliwość formowania lokalnych wspólnot radykalnych w otoczeniu o odmiennych podstawach konstytucyjnych. Faszyzm nie wymagał zatem totalnej transformacji kultury narodowej, aby mógł rozwijać ograniczone środowiska organizacyjnej lojalności. Równie istotne było zawłaszczanie symboliki narodowej państwa gospodarza. Bund przedstawiał nazistowskie zaangażowanie jako zgodne z amerykańskim patriotyzmem, mimo że jego zasady stały w jawnej sprzeczności z konstytucyjnym pluralizmem i równą podmiotowością obywateli. Mechanizm ten stanowi przykład politycznego zawłaszczania

pojęć wspólnotowych, których znaczenie zostaje podporządkowane konkretnej ideologii. Patriotyzm nie musi bowiem oznaczać przywiązania do zasad konstytucyjnych, jeśli zostanie zredukowany do etnicznie lub rasowo definiowanej przynależności. Wówczas deklarowana miłość do kraju może współistnieć z projektem pozbawiania części mieszkańców pełnego statusu politycznego.

Z perspektywy teorii organizacji istotna jest tu zdolność budowania alternatywnego systemu socjalizacji, którego normy są sprzeczne z porządkiem demokratycznym. Poprzez własne ceremonie, instytucje wychowawcze i wzorce uznania, organizacja wzmacnia poczucie odrębności uczestników. Stopniowo wytwarza to względnie zamknięte środowisko interpretacyjne, w którym przekonania zewnętrzne są przedstawiane jako błędne lub wrogie, a własna ideologia staje się uprzywilejowanym źródłem prawdy. Mechanizm ten nie jest domeną wyłącznie faszyzmu, lecz w przypadku Bundu służył utrwalaniu nazistowskiego projektu politycznego. Należy tu wyraźnie rozróżnić działalność organizacji radykalnej od zakresu jej rzeczywistego wpływu. W szczytowym okresie aktywności Bund mógł skupiać około 25 tysięcy członków opłacających składki, choć precyzyjne ustalenie liczebności jest trudne.

Sama obecność struktur w wielu stanach nie oznaczała reprezentatywności wobec ogółu Amerykanów niemieckiego pochodzenia. Większość tej społeczności nie należała do Bundu, a organizacja spotykała się z wyraźnym sprzeciwem. Przykład ten przestrzega przed błędem utożsamiania widoczności propagandowej z rzeczywistą skalą poparcia społecznego.

W lutym 1939 roku Bund zorganizował w nowojorskiej Madison Square Garden jedno z najbardziej widowiskowych zgromadzeń nazistowskiej propagandy w przedwojennych USA. Połączenie amerykańskiej symboliki patriotycznej z nazistowskimi znakami miało wymiar zarówno organizacyjny, jak i semantyczny: służyło przedstawieniu ideologii importowanej z Niemiec jako zgodnej z narodową tradycją Stanów Zjednoczonych. Wydarzenie to udokumentowało National WWII Museum oraz United States Holocaust Memorial Museum.

Faszyzm jako autonomiczny ruch poza strukturami państwa

Przypadek Bundu pozwala sformułować istotne twierdzenie o faszyzmie funkcjonującym poza strukturami państwa. Organizacja może posiadać autorytarną strukturę, faszystowską ideologię, system wewnętrznej socjalizacji i konkretne formy wpływu społecznego, nie kontrolując przy tym formalnych instytucji politycznych. Jej istnienie jest niezależne od ustanowienia państwa

faszystowskiego na terytorium, na którym działa, choć może pozostawać ideologicznie i organizacyjnie powiązana z zagranicznym reżimem. Oznacza to, że państwo i ruch faszystowski są odrębnymi poziomami rzeczywistości politycznej, które mogą pozostawać ze sobą w różnych relacjach.

Rumuński Legion Archanioła Michała: religijna symbolika, nacjonalizm i organizacja przemocy Kolejnym przykładem historycznym jest rumuński ruch legionowy, zapoczątkowany w 1927 roku przez Corneliu Zeleę Codreanu poprzez utworzenie Legionu Archanioła Michała, z którego wyrosła Żelazna Gwardia. Organizacja ta łączyła ultranacjonalizm, antysemityzm, antykomunizm i radykalny antyliberalizm z rozbudowaną symboliką religijną, odwołującą się szczególnie do rumuńskiego prawosławia. Choć jej ideologia dzieliła pewne cechy z włoskim faszyzmem i niemieckim narodowym socjalizmem, rozwijała się w odmiennym środowisku kulturowym oraz politycznym.

Opracowania historyczne wskazują na szczególne znaczenie rytuałów wspólnotowych, kultu poświęcenia i przemocy politycznej w funkcjonowaniu ruchu legionowego. Faszystowska mobilizacja nie ograniczała się tu do programu przejęcia państwa; obejmowała także próbę uformowania nowego wzorca osobowości i wspólnoty moralnej. Członkostwo miało wymiar ideologiczny, organizacyjny i quasi-religijny, a uczestnictwo w ruchu przedstawiano jako szczególną formę służby narodowi. Przynależność nie oznaczała jedynie akceptacji postulatów politycznych, lecz wiązała się z poddaniem dyscyplinie, rytuałom i normom wspólnotowym. Związek między tożsamością religijną a politycznym ekstremizmem nie był jednak prosty ani tożsamy z oficjalną doktryną Kościoła prawosławnego. Należy zatem analizować konkretne sposoby wykorzystywania symboliki religijnej przez ruch polityczny, zamiast przypisywać jego ideologię wszystkim przedstawicielom danego wyznania.

Szczególną cechą rumuńskiego legionaryzmu było przedstawianie przemocy politycznej jako elementu moralnego i narodowego odrodzenia. Ideologia ruchu łączyła obraz skorumpowanej wspólnoty politycznej z wizją jej regeneracji poprzez dyscyplinę, ofiarność i eliminowanie przeciwników. W takim układzie agresja zyskiwała znaczenie działania oczyszczającego, a odpowiedzialność za stosowanie przemocy interpretowano przez pryzmat nadrzędnej misji wspólnoty. Z perspektywy teorii Bandury mechanizm ten można rozpatrywać jako moralne usprawiedliwianie szkodliwych działań, jednak historyczna rekonstrukcja wymaga uwzględnienia także konkretnych interesów organizacyjnych oraz układu konfliktów politycznych. Żelazna Gwardia rozwijała się jako organizacja pozapaństwowa i partia polityczna, zanim w 1940 roku uzyskała udział we władzy; lata wcześniejsze wypełniała intensywna mobilizacja społeczna, propaganda antysemicka i akty przemocy.

Wzajemne relacje ruchu z monarchią, administracją i tradycyjnymi elitami rumuńskimi pozostawały zmienne i konfliktowe. Świadczy to o tym, że proces faszystowskiej mobilizacji nie musiał prowadzić bezpośrednio od powstania organizacji do przejęcia państwa – obejmował okresy wzrostu wpływów, represji, reorganizacji i politycznej radykalizacji. Rumuński przypadek pozwala dostrzec znaczenie autonomicznych instytucji socjalizacji ideologicznej. Ruch może budować trwałą tożsamość zbiorową poprzez ceremonie, praktyki dyscyplinarne i odwołania do moralnej misji, zanim uzyska możliwość powszechnego narzucania własnych norm społeczeństwu. Dopiero zdobycie instrumentów władzy publicznej pozwala przejść od selektywnej kontroli członków do systemowego oddziaływania na osoby nieuczestniczące w ruchu. Różnica ta ma charakter jakościowy: uczestnictwo w organizacji, nawet silnie hierarchicznej, nie jest tożsame z podleganiem państwu dysponującemu administracją, prawem i aparatem przymusu.

Przywołane przypadki historyczne wskazują na podobne problemy organizacyjne, z którymi mierzyły się ruchy faszystowskie pozostające poza państwem. Ich przywództwo potrzebowało struktur rekrutacji, kanałów propagandy, źródeł finansowania, mechanizmów dyscyplinowania uczestników i sposobów przekształcania emocjonalnego poparcia w zorganizowane działanie. Problemy te nie są charakterystyczne wyłącznie dla faszyzmu – dotyczą także partii demokratycznych, związków zawodowych czy ruchów obywatelskich. O odmienności praktyki faszystowskiej decydowała jednak kombinacja celów ideologicznych, organizacyjnego autorytaryzmu i stosunku do przemocy wobec przeciwników.

Zasoby i struktury umożliwiające polityczną skuteczność faszyzmu

Z perspektywy teorii mobilizacji zasobów, rozwijanej przez Johna McCarthy'ego i Mayera Zalda, skuteczność ruchu społecznego nie wynika wyłącznie z intensywności niezadowolenia jego uczestników. Kluczowa jest również zdolność do pozyskiwania zasobów materialnych, informacji, kompetencji organizacyjnych oraz wsparcia środowiskowego.

Ruch faszystowski może dysponować znaczną liczbą sympatyków, a mimo to pozostawać politycznie nieskuteczny, jeśli nie potrafi stworzyć trwałej struktury organizacyjnej. Z drugiej strony nawet względnie niewielka grupa może uzyskać nieproporcjonalnie duży wpływ, jeżeli dysponuje odpowiednim finansowaniem, profesjonalnym zapleczem komunikacyjnym i możliwością współpracy z wpływowymi środowiskami.

Koncepcja struktury możliwości politycznych, rozwijana między innymi przez Charlesa Tilly'ego, Sidneya Tarrowa i Douga McAdama, pozwala uzupełnić tę analizę o warunki instytucjonalne. Ruch społeczny działa w określonym otoczeniu, którego właściwości mogą sprzyjać mobilizacji albo ją ograniczać. Istotne są tu konflikty pomiędzy elitami, dostęp do instytucji przedstawicielskich, stosunek aparatu państwowego do organizacji radykalnych oraz zdolność przeciwników politycznych do tworzenia skutecznych koalicji. W historycznych procesach przejmowania władzy przez faszystów kluczowa była możliwość uzyskania wsparcia części tradycyjnych elit, które traktowały radykalny ruch jako instrument realizowania własnych celów.

Na tym poziomie ujawnia się podstawowa różnica pomiędzy istnieniem faszystowskiej ideologii a możliwością ustanowienia faszystowskiego państwa. Sama ideologia nie tworzy automatycznie struktur pozwalających przejąć aparat administracyjny, zdobyć kontrolę nad służbami bezpieczeństwa i zmienić obowiązujące prawo. Konieczne staje się przejście przez proces organizacyjnej konsolidacji, politycznego zakorzenienia i budowania odpowiednich sojuszy.

Model Paxtona wskazuje, że rozwój faszyzmu należy analizować jako sekwencję historycznie uwarunkowanych procesów, a nie jako nieuchronne urzeczywistnianie ideologicznej istoty ruchu. W tym kontekście kluczowa staje się relacja pomiędzy ruchem faszystowskim a aparatem państwowym, który pozostaje formalnie od niego niezależny.

Przemoc pozapaństwowa jako narzędzie budowania autonomicznej władzy

Organizacja radykalna może dążyć do zdobycia wpływów poprzez udział w wyborach, koalicjach, pozyskiwanie sympatyków w administracji czy wywieranie presji pozaparlamentarnej. Może również rozwijać działalność paramilitarną, której skuteczność zależy od rzeczywistego stosunku organów państwa do przemocy politycznej. Jeśli instytucje publiczne potrafią bezstronnie egzekwować prawo, zakres działania takiej organizacji pozostaje ograniczony. Jeżeli jednak aparat państwowy toleruje represje wymierzone w konkretne grupy, przemoc pozapaństwowa zyskuje dogodne warunki rozwoju. Zasadniczym problemem nie jest więc tylko formalny monopol państwa na legalne stosowanie przymusu, lecz rzeczywista zdolność do jego wykonywania zgodnie z prawem i niezależnie od ideologicznych sympatii funkcjonariuszy. Państwo może formalnie zakazywać przemocy politycznej, a jednocześnie dopuszczać jej utrwalanie poprzez selektywne egzekwowanie norm. W takim przypadku organizacja pozapaństwowa nie potrzebuje własnego systemu prawnego, jeśli może korzystać z nieformalnej bezkarności.

Mechanizm ten skutecznie osłabia demokratyczną ochronę praw, zwłaszcza gdy przemoc uderza w grupy o ograniczonej reprezentacji politycznej. Z perspektywy weberowskiej socjologii państwa kluczowe jest tu odróżnienie prawomocnego przymusu od faktycznej zdolności do stosowania siły. Nowoczesne państwo rości sobie monopol na legalne używanie przemocy fizycznej na danym terytorium, lecz nie oznacza to, że przemoc pozapaństwowa znika. Organizacje radykalne tworzą własne struktury przymusu, których działalność jest bezprawna lub balansuje na granicy regulacji. Wówczas dochodzi do konkurencji między porządkiem konstytucyjnym a alternatywnymi systemami autorytetu, które próbują narzucać własne normy w przestrzeni publicznej.

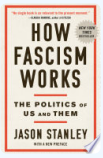
Należy jednak odróżnić działalność paramilitarną od zwykłego organizowania zgromadzeń czy zapewniania bezpieczeństwa imprezom. Samo istnienie służb porządkowych nie jest kryterium faszyzmu. Decydujący jest charakter działań, stosunek do przeciwników, stopień uzbrojenia, hierarchia oraz związek z projektem politycznej dominacji. Szczególne zagrożenie pojawia się, gdy organizacja uznaje własną przemoc za źródło uprawnionej władzy, a państwowe ograniczenia traktuje jako przeszkodę w realizacji historycznej misji. Przemoc pozapaństwowa pełni wówczas funkcję politycznej socjalizacji.

Członkowie organizacji uczestniczący w agresywnych działaniach budują więzi oparte na współodpowiedzialności, lojalności i poczuciu wyjątkowości grupy. Wspólne przekraczanie norm zwiększa koszty opuszczenia organizacji, zwłaszcza gdy pojawia się lęk przed sankcjami dawnych współpracowników lub odpowiedzialnością za wcześniejsze czyny.

Mechanizm ten nie dotyczy wyłącznie faszystowskich bojówek, choć w ich przypadku służy podtrzymywaniu ideologii traktującej przemoc jako środek regeneracji narodowej. Istotna jest również organizacyjna rywalizacja o radykalizm. W środowiskach ekstremistycznych uznanie zdobywa się poprzez demonstrowanie bezkompromisowości, wrogości i gotowości do poświęceń. Gdy takie zachowania zyskują wysoką wartość statusową, rośnie presja na podejmowanie coraz bardziej radykalnych kroków. Nie oznacza to jednak, że każda organizacja ekstremistyczna rozwija się według identycznej sekwencji eskalacyjnej. Proces ten zależy od wewnętrznej struktury władzy, frakcji, norm grupowych i reakcji otoczenia instytucjonalnego. Rozpoznanie tych mechanizmów pozwala zrozumieć specyfikę ruchów faszystowskich: mogą one rozwijać organizacyjny autorytaryzm i przemoc jeszcze przed przejęciem władzy, przedstawiając swoją działalność jako odpowiedź na rzekomą bezsilność państwa. W takich warunkach przemoc staje się jednocześnie narzędziem presji politycznej, środkiem mobilizacji zwolenników i symbolicznym dowodem sprawczości ruchu. Dopiero analiza relacji między tymi funkcjami wyjaśnia, dlaczego niektóre organizacje radykalne zyskują wpływy w chwilach społecznej niepewności, a inne pozostają na marginesie.

> Czy zatem największym zagrożeniem nie jest moment przejęcia władzy przez dyktatora, lecz powolna erozja autonomii w naszych codziennych relacjach? Być może faszyzm najskuteczniej zakorzenia się nie w dekretach państwowych, lecz w cichym pragnieniu podporządkowania, które pielęgnujemy w sobie na długo przed pojawieniem się pierwszych mundurów na ulicach. Pytanie brzmi: czy potrafimy rozpoznać moment, w którym lojalność wobec grupy przestaje być wartością, a staje się pułapką?

Inspiracje

[1]

"How Fascism Works Jason Stanley" Jason Stanley

Random House | ISBN: 9780525511847

Jason Stanley (ur. 12 października 1969) jest amerykańskim filozofem i pisarzem. Pełni funkcję Bissell-Heyd Chair in American Studies w Munk School of Global Affairs & Public Policy na Uniwersytecie w Toronto, a także jest profesorem filozofii. Wcześniej był profesorem filozofii im. Jacoba Urowsky'ego na Uniwersytecie Yale. Stanley uzyskał doktorat w Massachusetts Institute of Technology w 1995 roku i wykładał na Cornell, Michigan i Rutgers, zanim dołączył do Yale. Jego praca naukowa łączy epistemologię, filozofię języka i filozofię polityczną. Jest znany z rozwijania inwariantyzmu względności interesów – poglądu, że interesy praktyczne częściowo determinują wiedzę – oraz z analizy poznawczej natury know-how. W filozofii politycznej Stanley wniósł znaczący wkład w zrozumienie, w jaki sposób propaganda, manipulacja ideologiczna i autorytarna retoryka podważają demokratyczną debatę i instytucje obywatelskie.

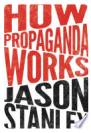
Jason Stanley *(born October 12, 1969) is an American philosopher and author. He serves as the Bissell-Heyd Chair in American Studies at the University of Toronto's Munk School of Global Affairs & Public Policy, with a joint appointment in philosophy, having previously served as the Jacob Urowsky Professor of Philosophy at Yale University. Stanley earned his PhD from the Massachusetts Institute of Technology in 1995 and taught at Cornell, Michigan, and Rutgers before joining Yale. His scholarly work bridges epistemology, philosophy of language, and political philosophy. He is renowned for developing interest-relative invariantism—the view that practical interests partially determine knowledge—and for analyzing the cognitive nature of know-how. In political philosophy, Stanley has made influential contributions to understanding how propaganda, ideological manipulation, and authoritarian rhetoric undermine democratic deliberation and civic institutions.*

University of Toronto

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:

[1] "How Propaganda Works"

Jason Stanley

2015 | Princeton University Press | ISBN: 9780691173429

[2] "Know How"

Jason Stanley

2011 | OUP Oxford | ISBN: 9780191619618

[3] "Language in Context"

Jason Stanley

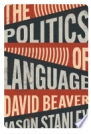
2007 | OUP Oxford | ISBN: 9780191527555

[4] "Erasing History"

Jason Stanley

2024 | Simon and Schuster | ISBN: 9781668056912

[5] "The Politics of Language"

David Beaver, Jason Stanley

2023 | Princeton University Press | ISBN: 9780691242743

[6] "Knowledge and Practical Interests"

Jason Stanley

2005 | Oxford University Press | ISBN: 9780199230433

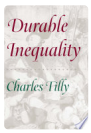
Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

[7] "Social Movements in an Organizational Society"

Mayer N. Zald, John David McCarthy

1987 | Transaction Publishers | ISBN: 9781412834377

[8] "Durable Inequality"

Charles Tilly

Univ of California Press | ISBN: 9780520221703

[9] "The Doctrine of Fascism"

Benito Mussolini

Howard Fertig | ISBN: 9780865274631

[10] "Foucault"

Gilles Deleuze

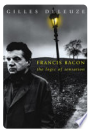
U of Minnesota Press | ISBN: 9780816616756

[11] "What is Philosophy?"

Gilles Deleuze

Verso | ISBN: 9780860916864

[12] "Francis Bacon: the logic of sensation"

Gilles Deleuze

A&C Black | ISBN: 9780826466471

[13] "Anti-Oedipus"

Félix Guattari

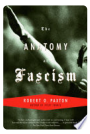
ISBN: 9781350251984

[14] "The Posthuman"

Rosi Braidotti

John Wiley & Sons | ISBN: 9780745669960

[15] "The Anatomy of Fascism"

Robert Paxton

Vintage | ISBN: 9780307428127

[16] "Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944"

Robert Paxton

Knopf | ISBN: 9780804154109

[17] "Ceci n'est pas une pipe"

Michel Foucault

[18] "This is Not a Pipe"

Michel Foucault

ISBN: 9780520042322

[19] "The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978-79"

Michel Foucault

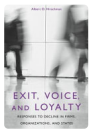
Springer | ISBN: 9780230594180

[20] "Political Parties"

Robert Michels

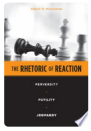
1968 | Simon and Schuster | ISBN: 9780029212509

[21] "Exit, Voice, and Loyalty"

Albert O. Hirschman

Cambridge, Mass. : Harvard University Press

[22] "The Rhetoric of Reaction"

Albert O. Hirschman

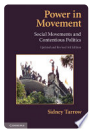
Harvard University Press | ISBN: 9780674417786

[23] "Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992"

Charles Tilly

Wiley-Blackwell | ISBN: 9781557863683

[24] "Power in Movement"

Sidney G. Tarrow

2011 | Cambridge University Press | ISBN: 9781139496223

[25] "Law, Mobilization, and Social Movements"

Whitney K. Taylor, Sidney Tarrow

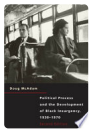
2024 | Cambridge University Press | ISBN: 9781009493260

[26] "Social Movements in Europe"

Sidney G. Tarrow

1994

[27] "Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970"

Doug McAdam

1999 | University of Chicago Press | ISBN: 9780226555539

[28] "Putting Social Movements in Their Place"

Doug McAdam, Hilary Boudet

2012 | Cambridge University Press | ISBN: 9781107020665

[29] **"Social Movement Theory and the Prospects for Climate Change Activism in the United States"**

Doug McAdam

2017

[30] **"The Making of Fascism"**

Dahlia S. Elazar

2001 | Praeger

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] **"The Political And Social Doctrine Of Fascism"**

Benito Mussolini

1933 | The Political Quarterly | DOI: 10.1111/j.1467-923x.1933.tb02289.x

Źródło

[2] **"44. The Doctrine of Fascism"**

Benito Mussolini

2003 | Rowman & Littlefield Publishers eBooks | DOI: 10.5040/9798216384663.ch-0014

Źródło

[3] **"Fascism : doctrine and institutions"**

Benito Mussolini

1935

Źródło

[4] **"The Doctrine of Fascism"**

B. Mussolini

2012 | Ideals and Ideologies | DOI: 10.4324/9780429286827-56

Źródło

[5] **"Fascism: 100 questions asked and answered"**

Oswald Mosley

2019

Źródło

[6] "The Fasces and the Saltire: The Failure of the British Union of Fascists in Scotland, 1932-1940"

Stephen Dorril, Oswald Mosley, Robert Skidelsky, Richard C. Thurlow

2008

Źródło

[7] "Britain 's Fascist Pu PP et"

Oswald Mosley, British Fascism, Stephen Dorril

2006

Źródło

[8] "Policy and debate from the european"

Oswald Mosley

1954

Źródło

[9] "Cinema 1 The Movement Image Gilles Deleuze"

G. Deleuze

2022

Źródło

[10] "Deleuze and Guattari and Fascism"

Rick Dolphijn

2023 | Edinburgh University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781399505246

Źródło

[11] "Introduction: How to Live the Anti-fascist Life and Endure the Pain"

Rick Dolphijn, Rosi Braidotti

2023 | Deleuze and Guattari and Fascism | DOI: 10.1515/9781399505246-003

Źródło

[12] "Intelligence, Affirmative Ethics and the Anti-fascist Life"

Rosi Braidotti

2025 | Deleuze and Guattari Studies | DOI: 10.3366/dlgs.2025.0616

Źródło

[13] **"Affirming Political Joy. An Interview with Rosi Braidotti"**

R. Braidotti, Carlotta Cossutta, G. Serughetti, Elisa Virgili

2026 | Rivista Italiana di Filosofia Politica | DOI: 10.36253/rifp-4464

Źródło

[14] **"Politics of place/space: The spatial dynamics of the Kurdish and Zapatista movements"**

Zeynep Gambetti

2009 | New Perspectives on Turkey | DOI: 10.1017/s0896634600005379

Źródło

[15] **"Exploratory Notes on the Origins of New Fascisms"**

Zeynep Gambetti

2020 | Critical Times | DOI: 10.1215/26410478-8189841

Źródło

[16] **"The Agent Is the Void! From the Subjected Subject to the Subject of Action"**

Zeynep Gambetti

2005 | Rethinking Marxism | DOI: 10.1080/08935690500122289

Źródło

[17] **"2 Immanence, Neoliberalism, Microfascism: Will We Die in Silence?"**

Zeynep Gambetti

2023 | Deleuze and Guattari and Fascism | DOI: 10.1515/9781399505246-005

Źródło

[18] **"The Anatomy of Fascism"**

Robert O. Paxton

2004

Źródło

[19] **"The Five Stages of Fascism"**

Robert O. Paxton

1998 | The Journal of Modern History | DOI: 10.1086/235001

Źródło

[20] **"De Gaulle and the United States : a centennial reappraisal"**

Robert O. Paxton, Nicholas Wahl

1994

Źródło

[21] **"Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977"**

Michel Foucault, Colin Gordon

1980

Źródło

[22] **"The Subject and Power"**

Michel Foucault

1982 | Critical Inquiry | DOI: 10.1086/448181

Źródło

[23] **"ON THE ORDERING OF THINGS: BEING AND POWER IN HEIDEGGER AND FOUCAULT"**

M. Morris, P. Patton, H. Dreyfus, P. Rabinow, M. Foucault

1990 | DOI: 10.1111/j.2041-6962.1990.tb00567.x

Źródło

[24] **"47. Political Parties"**

Robert Michels

2016 | Columbia University Press eBooks | DOI: 10.7312/blau17412-057

Źródło

[25] **"The Teaching of Political Science in Italy"**

Robert Michels

1934 | The Social Studies | DOI: 10.1080/00220973.1934.11015906

Źródło

[26] **"Exit, Voice, and the State"**

Albert O. Hirschman

2013 | The Essential Hirschman | DOI: 10.23943/princeton/9780691159904.003.0014

Źródło

[27] **"Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States."**

Gordon Tullock, Albert O. Hirschman

1970 | The Journal of Finance | DOI: 10.2307/2325604

Źródło

[28] **"National Power and the Structure of Foreign Trade"**

A. Hirschman

2024 | DOI: 10.2307/jj.15976659

Źródło

[29] **"HOW THE KEYNESIAN REVOLUTION WAS EXPORTED FROM THE UNITED STATES, AND OTHER COMMENTS"**

A. Hirschman

2020 | DOI: 10.2307/j.ctv173f1vq.17

Źródło

[30] **"Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory"**

John D. McCarthy, Mayer N. Zald

1977 | American Journal of Sociology | DOI: 10.1086/226464

Źródło

[31] **"Introduction: Opportunities, mobilizing structures, and framing processes – toward a synthetic, comparative perspective on social movements"**

Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald

1996 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511803987.002

Źródło

[32] **"The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization"**

John D. McCarthy, Mayer N. Zald

1977 | Deep Blue (University of Michigan)

Źródło

[33] **"Resources and Social Movement Mobilization"**

Bob Edwards, John D. McCarthy

2007 | Blackwell Publishing Ltd eBooks | DOI: 10.1002/9780470999103.ch6

Źródło

[34] "Social Movement Organizations: Growth, Decay and Change"

Mayer N. Zald, R. Ash

1966 | Social Forces | DOI: 10.1093/sf/44.3.327

Źródło

[35] "Power Plays: How Social Movements and Collective Action Create New Organizational Forms"

Hayagreeva Rao, Calvin Morrill, Mayer N. Zald

2000 | Research in Organizational Behavior | DOI: 10.1016/s0191-3085(00)22007-8

Źródło

[36] "Charles Tilly. From Mobilization to Revolution. Reading, Mass.: Addison-Wesley. 1978. Pp. xiii, 349. $7.95"

Peter N. Stearns, Charles Tilly

1979 | The American Historical Review | DOI: 10.1086/ahr/84.1.114

Źródło

[37] "Social Movements, 1768-2008"

C. Tilly, L. Wood

2020 | DOI: 10.4324/9781315632056

Źródło

[38] "18. State Formation and Contention in Japan and France"

Eiko Ikegami, C. Tilly

2020 | Edo and Paris | DOI: 10.7591/9781501738807-022

Źródło

[39] "Power in Movement"

S. Tarrow

2022 | DOI: 10.1017/9781009219839

Źródło

[40] "Movements and Parties"

S. Tarrow

2021 | DOI: 10.1017/9781009028905

Źródło

[41] "Progress outside of paradise: Old and new comparative approaches to contentious politics"

S. Tarrow

2021 | Comparative Political Studies | DOI: 10.1177/00104140211024297

Źródło

[42] "Suppression by Stealth: The Partisan Response to Protest in State Legislatures"

Chan S. Suh, S. Tarrow

2021 | Politics & Society | DOI: 10.1177/00323292211039956

Źródło

[43] "Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970"

Doug McAdam

1999 | University of Chicago Press eBooks | DOI: 10.7208/chicago/9780226555553.001.0001

Źródło

[44] "How Social Movements Matter"

Nancy Whittier, Marco G. Giugni, Doug McAdam, Charles Tilly

2001 | Contemporary Sociology A Journal of Reviews | DOI: 10.2307/3089353

Źródło

[45] "Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings."

Robert Kleidman, Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald

1999 | Social Forces | DOI: 10.1093/sf/78.2.838

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: f04f88fb-bce5-4cd2-8111-d8ebcfa39eea